

УДК 32(091)(4/9); 34 (091)

В. О. БОНДАРУК,
магістр права

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ЯНА ЗАМОЙСЬКОГО ЯК ОСНОВА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО УСТРОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ КІНЦЯ XVI ст.

Пропонується аналіз політико-правових поглядів канцлера і коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського як цілісної правової доктрини, що відображала т. зв. езекуційний рух шляхти. Досліджено процес її формування, основні положення та втілення в державно-правову практику Речі Посполитої.

Ключові слова: Річ Посполита, Ян Замойський, правова доктрина, «королівська республіка», «вільна елекція».

Бондарук В. О. Политико-правовая доктрина Яна Замойского как основа государственно-правового устройства Речи Посполитой конца XVI ст.

Предлагается анализ политико-правовых взглядов канцлера и коронного гетмана Яна Замойского как целостной правовой доктрины. Исследован процесс ее формирования, основные положения и воплощение в государственно-правовую практику Речи Посполитой в конце XVI века как правового оформления эзекуционного движения шляхты.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Ян Замойский, правовая доктрина, «королевская республика», «свободная элекция».

Bondaruk V. O. Jan Zamoyski legal doctrine as the basis of state legal system of Rzeczpospolita in the end of the XVI century.

The analysis of the political and legal views of Grand Chancellor and Crown Hetman Jan Zamoyski as a legal doctrine is presented. Process of its formation, the basic provisions and implementation in to the state-legal practices of Rzeczpospolita at the end of the sixteenth century as a legal formalization of the «executionist movement» of the szlachta are investigated.

Key words: Rzeczpospolita, Jan Zamoyski, legal doctrine, «Royal Republic», «free election».

Упродовж XVI ст. головною політичною метою (становим інтересом) польського, литовського і руського (білоруського і українського) шляхетства було через оформлення свого правового статусу зрівнятися у правах з магнатами та здобути реальну можливість обіймати найважливіші державні і військові уряди. Починаючи від сеймів 20-х років цього століття, активно розвинувся шляхетський езекуційний рух – рух за дотримання законів, а в ширшому сенсі – за упорядкування державного устрою, запровадження відповідних змін у адміністративній, податковій, військовій та судовій царині. Наприкінці 60-х років потреба в певній ідеологічній концептуалізації і правовій формалізації основних вимог шляхти набула особливої гостроти. Саме на цей час припадає включення до активного політико-правового життя Речі Посполитої белзького старости Яна Замойського (1542–1605).

Становлення політико-правового світогляду Я. Замойського, найімовірніше, відбулося під час освоєння ним юриспруденції в Падуанському універ-

ситеті (до цього він вчився в Парижі і Страсбурзі). Зокрема відомо, що одним з його університетських наставників був Даніель Сигоніуш (Daniel Sygoniusz), який викладав право давнього Риму в комплексному поєднанні його з історичним розвитком та аналізом змін державного устрою Римської республіки, акцентуючи свою увагу на республіканських інституціях¹. Польський «спудей» особливо цікавився історією правових та політичних учень, а також військовими справами, культурою, побутом, літературою та поезією античної доби. Як зазначає Є. Ковальчик: «мало хто міг зрівнятися з ним у Польщі в знанні стародавнього світу»². На освіту майбутній державний діяч не шкодував ні фізичних зусиль, ні коштів. Збереглися, зокрема, свідчення, що у червні 1560 р. він придбав колекцію (вочевидь, недешево) витягів із праць римських юристів, включених до Кодексу Юстиніана³.

У 1563 р. побачила світ перша юридична праця молодого правознавця – латиномовний трактат «De senatu romano – libri duo» («Про римський сенат – дві книги»), присвячений віце-канцлеру корони Петру Мушковському (Piotrowi Myszkowskiemu). У першій книзі розглядалися статус сенатора, його покликання, повноваження, права й обов'язки. У другій – йшлося про організацію засідань сенату, сферу діяльності та авторитет інституції. Дослідники творчості Я. Замойського відзначають, що вже у цій ранній праці яскраво виявилось його прагнення, щоб основою суспільного і державного життя в Речі Посполитій став закон, перед яким усі будуть рівними.

Цього ж року Ян Замойський дістає вагоме свідчення поваги колег-правознавців, його обирають ректором однієї з двох відособлених частин Падуанського університету – т. зв. університету юристів. Доречно зауважити, що першим кроком Я. Замойського на посаді ректора була підготовка до друку та публікація раніше не оприлюднених документів, які визначали організацію університету та студентського самоврядування. Це сприяло поінформованості студентів та викладачів про свої права й обов'язки, принципи навчального процесу в університеті, практичні шляхи відстоювання своїх корпоративних прав тощо.

Утім, 1565 р. молодий правознавець повернувся на батьківщину і вступив на службу секретарем у канцелярію короля Сигізмунда II Августа. Він швидко опанував канцелярську науку, а займаючись упорядкуванням коронного архіву у Вавелі ґрунтовно ознайомився із законами Польщі та з іншими важливими політичними документами. Від 1572 р., у добу «першого безкоролів'я» Я. Замойський починає відігравати самостійну роль в політичному житті Польщі. Він сприяє обранню на трон Генріха Валуа, стає одним з авторів відомих «Генріхових артикулів» 1573 р. і довіреною особою монарха. Згодом, у «друге безкоролів'я» Ян Замойський стає лідером партії «пястів», яка привела до влади Стефана Баторія. Після обрання нового короля політична могутність, а відповідно і статки Замойського різко зростають. Його призначають 1576 р. підканцлером коронним, а 1578 р. – великим канцлером коронним. Цей уряд він зберігатиме до кінця життя, поєднуючи його від 1581 р. з не менш вагомим урядом великого гетьмана коронного. Окрім того, він – генеральний староста краківський у 1580–1585 рр., збирає поступово під своєю рукою ще шість ста-

роств. У «третє безкоролів'я» він підтримує кандидатуру майбутнього короля Сигізмунда III Вази на протигагу іншому кандидату, якого підтримували австрійські Габсбурги. Новий монарх намагається опонувати весильному магнату, але не має правових можливостей для усунення його без згоди шляхти з державних посад. Заважали позбутися урядовця і його військові та дипломатичні успіхи у боротьбі проти Австрії, Оттоманської Порти та Московії (Росії). Утім, протистояння і королівська немилість продовжувалося до самої смерті канцлера і великого гетьмана.

За час перебування на політичному Олімпі, маючи міцні правові знання та патріотичне серце, Я. Замойський став розробником цілком особливої політико-правової доктрини «королівської республіки». Її наріжним каменем був інститут прямих виборів короля, який він вважав основним правом і гарантією всіх інших прав, першою і основною свободою суспільства. «Спочатку ми особисто обираємо короля, і ніхто з нас не підкоряється правителю, попередньо не підкорившись йому добровільно. Справжні вибори короля мають проводитися всіма сановниками на посадах і всіма людьми, що належать до лицарського стану, усіма тими, чийм обов'язком є військова служба. Вони також повинні прийти на вибори, і жоден з них не може ухилитися, за винятком тих, які лежать в хворобі ...»⁴.

Іншим суттєвим моментом цієї доктрини є вищість над владою короля влади закону: «Ми настільки звільнили себе, що ні король, ні його представник не мають над нами іншої влади, окрім тієї, яку ми дали йому через публічні закони. Відповідно, король не може позбавити нікого з нас честі, власності або життя або арештувати будь-кого до тих пір, поки справа не розслідувана у відповідності з законом і не проголошений вирок»⁵.

У цей час у суспільній думці конкурувало два проекти організації виборів: або через репрезентацію сеймових послів і сенаторів, або через особисту участь всієї шляхти. Аргументи Я. Замойського виявилися прийнятнішими для шляхти і перевага була віддана саме його проекту, який пов'язував загальне право голосу із загальним шляхетським обов'язком військової служби.

Водночас монарху заборонялося призначати спадкоємця трону, він мав визнати «вільну елекцію» як «вічну конституцію» держави. Також запроваджувався постійний контроль над королем сенаторами-резидентами. Не менш вагомим було узаконення права шляхти чинити опір королю у формі рокошу – конфедерації «проти короля»⁶.

Перше правове закріплення нові підходи дістали в «Генріхових артикулах» 1573 р. Іншою новелою в оформленні правових стосунків короля і суспільства стали періодичні угоди між магнатами, шляхтою і кожним новообраним королем, – *pacta conventa*, які визначали передусім коло обов'язків майбутнього монарха, серед яких найпершим був обов'язок поважати закони Речі Посполитої.

Широка підтримка шляхетським загалом державно-правової програми Я. Замойського стала підставою для «вербалізації ним громадянської і правової свідомості» Речі Посполитої. Прийнято вважати, що саме він став автором відомого афоризму, виголошеного на одному з сеймових засідань: «Король царює, але не керує! – *Rex regnat sed pop gubernat!*

Під пером Я. Замойського, Річ Посполита поставала новітнім аналогом римської республіки. Білоруські, литовські, польські й українські шляхтичі, які особисто вибирали володаря, за гідністю уподібнювалися до князів-електорів німецького імператора, а обсягом громадянських свобод не поступалися жодній європейській державі⁷. Елекційний рух на теренах Речі Посполитої, складовою якої була і Україна, став повсякденною практикою державно-правового життя всіх її громадян, свідченням єдності та взаємопов'язаності державно-правових процесів.

Серед багатьох «достойних інститутів, досконалих законів і традицій» Польщі Я. Замойський вибрав для особливої похвали та схвалення принцип пожалування почесних титулів і посад найзаслуженішим з громадян, замість того, щоб зробити їх спадковими і такими, що передаються усередині родини⁸. На його думку, цей принцип заміщення посад значно сприяв би консолідації країни і зростанню її слави. Почесті були доступні «не купці обраних, а будь-якому шляхтичу, який прославився талантом, мужністю або заслугами на службі Речі Посполитої. Таким чином, багато людей тільки завдяки своїм заслугам, повільно, крок за кроком піднімалися з нижньої ступені до вищих державних посад і великих станів». «Зважаючи досягнення таких численних і високих відзнак, наша країна, – писав він, – ніколи не буде відчувати нестачу в громадянах здатних, розсудливих і люблячих свою батьківщину, готових ризикувати своїм життям, захищаючи землю, гідність, велич Речі Посполитої»⁹.

Омріяна канцлером «королівська республіка», серед іншого, мала «проводити закони не силою, але звертаючись до розуму і переконань в їх справедливості», справжня ж справедливість – це винагорода кожному строго по заслугам і вона має стати основою держави зі змішаною формою правління, яка більшою мірою, ніж абсолютизм, передбачає дотримання законів.

На переконання Я. Замойського, моральні якості шляхти є гарантією добробуту і стабільного розвитку Польщі, що черпатиме свої сили з бездоганності громадян, які дбатимуть про державу ще більше, коли вона потребуватиме більшого захисту. Реальним підтвердженням цієї думки став витриманий Річчю Посполитою державницький іспит в період безкоролів'я. Адже після смерті останнього короля династії Ягелонів, коли «голос закону більше не чувся, і влада втратила свою владу»¹⁰, в країні не почався хаос, здійснювалося правосуддя, був збережений мир.

Водночас для нього було очевидним, що реалізація таких ідей в життя вимагала запровадження на теренах Речі Посполитої нових освітніх стандартів, щоб не тільки виховування шляхетської молоді з «відомих дворів», яка була під прискіпливим наглядом, але й іншої шляхетської молоді з «дрібнішого люду»¹¹ готувало ґрунт для впровадження вільного обрання і шляхетської демократії.

Отже, підмурком побудови «королівської республіки» Я. Замойський висував освіту. Тільки освічені громадяни здатні були втілити амбітні державно-правові плани канцлера. Значною мірою завдяки йому, освіта в державі почала сприйматися як ключ до визнання в суспільстві, як основа громадянської позиції та, як мріялося багатьом, політичної кар'єри¹². Власний освітній ідеал

Я. Замойський втілює у масштабному освітньому проєкті – створенні Замойської академії (1595 р.).

Замойська академія була організована за прикладом європейських, передусім – італійських, університетів. Центральне місце в програмі студій академії мала наука права. Викладання велося на кафедрі загального права, де подавалося римське право, досліджувалися кодифікації Юстиніана, значну увагу надавалося знанням про феодальне право, саксонське право і магдебурзьке право, якими користувалися міста на території Речі Посполитої та за її межами. На кафедрі польського права, викладалися польські устави, а також сеймові конституції, засади устрою держави, аспекти польського судочинства, а також зобов'язальні канцелярські формули. Варто зазначити, що саме в Замойській академії польське право вперше викладалося окремим лекційним курсом, таких лекцій не було ані в Кракові, ані в утвореному в 1578 р. університеті у Вільнюсі¹³.

Прагнення до встановлення ідеального правового порядку виявилось і у судовій сфері. Так, Б. Й. Тищик пише про функціонування Замойського трибуналу – доменіального апеляційного суду для міст і сіл, які перебували у володінні магнатів Замойських. До складу трибуналу входили представники п'яти найбільших міст, замойський вїйт, професор права Замойської академії та бургграф, який і головував у суді. Цей суд мав власну канцелярію, охорону, архів. Охоче судилась у ньому і місцева шляхта, оскільки він мав марку справедливого, непідкупного і завдяки могутності Замойських забезпечував чітке виконання рішень та вироків¹⁴.

Водночас «лібералізм» поглядів фундатора потужного аристократичного роду був доволі обмеженим. Будучи одним з найбільших магнатів Речі Посполитої, чії статки значно зросли після одруження в 1583 р. з племінницею Стефана Баторія Гризельдою, Ян Замойський відстоював свої погляди і авторитарними методами. Зокрема показовою щодо цього є конфлікт з лідерами антимонархічної опозиції – братами Зборовськими. Одного з них, Самуїла Зборовського з ініціативи канцлера схопили і публічно стратили.

Ця подія схвилювала сучасників і стала причиною тривалого конфлікту між Замойським і шляхтою, адже «канцлер продемонстрував силу, якої, за переконанням шляхетського загалу, не мало бути навіть у великого пана»¹⁵. Тогочасні керівники шляхетського руху сприйняли рішучі дії канцлера не як покарання злочинця-змовника, а як помсту своєму опоненту. А отже, вчинок Замойського сприймався як удар по ідеалах вищості громадянських прав над державною владою.

Утім, «демонстрацію сили» Я. Замойським можна спробувати пояснити як непохитним переконанням у перевагах власних політико-правових поглядів, так і впевненістю у виключності свого становища у державі. Творячи разом з Радзівілами, Острозькими, Сангушками «добре впорядковані мікродержави» з їхньою ефективною адміністрацією, з писаними законами і розпорядженнями, що їх видавав власник, а отже, паралельну до простору Речі Посполитої сферу повсякденного публічного і правового життя та будучи найвищим урядовцем у державі, Я. Замойський цілком усвідомлював свою силу і вплив. Проте, як вид-

но, і він мусив відповідати багато в чому ним же запровадженим поведінковим стандартам. Адже законодавство Речі Посполитої не гарантувало збереження його позицій та маєностей, а повітова шляхта гостро заперечувала проти будь-яких спроб узаконити розподіл привілейованого стану на вищих і нижчих¹⁶.

Покажемо щодо поглядів Я. Замойського є виданий ним привілей м. Замосто, копія якого зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського¹⁷. Особливо значущими видаються два моменти. По-перше, у привілеї зафіксована «воля, що в цьому місті можна буде одну релігію католицьку апостольську римську сповідувати». По-друге, надання магдебурзького права відбувалося за умови, «що вибори міських і судових посадовців будуть відбуватися в присутності вотчинного пана або його уповноваженого, якому всі вони присягнуть на вірність і на те, що у разі потреби по праву феодалному їх повинності вчиняти будуть як хороші васали і піддані і не тільки не відступлять від їх пана, але навпаки всіма своїми силами підтримувати його будуть». Водночас гарантується «всім громадянам і мешканцям цього містечка і передмістя без різниці осіб або домів підкорення одній і тій самій владі». На нашу думку, у цьому привілеї дався ознаки пошук паритету між власницькими і державницькими інтересами. Подібний підхід Я. Замойського до вирішення актуальних проблем, на нашу думку, можна екстраполювати і на загальнодержавний рівень.

Ян Замойський був ідейним натхненником і практичним організатором трьох виборів короля. (1573 р., 1575 р., 1587 р.) Його позиція зумовила їх результат і до кінця свого життя, тобто до перших років XVII ст., він брав активну участь у вирішенні державно-правових проблем Польщі та оформленні її своєрідного державного устрою, в своїх засадах збереженого до розділів Польщі в другій половині XVIII ст. Талановитий політик і правознавець, Я. Замойський досконало знав польські національні традиції і намагався поєднувати їх з власним ідеалом державно-правового устрою, побудованим за зразком Римської республіки¹⁸. Попри те, що, «королівська республіка» не витримала випробування життям, і поступилася «шляхетській республіці», політико-правовий проект Я. Замойського був принаймні частково втілений в життя, що безперечно мало значення і для України. Завдячуючи його реалізації на європейському тлі до сьогодні заслуговують на повагу демократичні здобутки народів Речі Посполитої, серед яких засади парламентаризму, самоврядування, громадянських прав і більшої, ніж у решті християнських країн, віротерпимості¹⁹.

Отже, політико-правова доктрина Я. Замойського щодо упорядкування державно-правового простору Речі Посполитої базувалася на ідеї добропорядності, освіченості та патріотизму її громадян. Змістовним наповненням доктрини можна вважати «королівську республіку» як форму державного устрою, оснований на загальному шляхетському прямому праві вибору короля, верховенстві закону та справедливому принципу пожалування почесних титулів і посад найзаслуженішим з громадян. Повній її реалізації завадило відхилення (передусім з волі короля Сигізмунда III) двох найважливіших законопроектів канцлера: про скасування права ліберум вето у сеймі і про порядок обрання монарха.

1. *Franciszek S. Zamość*. Jan Zamoyski – Czas nauk // Cykl 14 artykułów drukowanych od lutego do kwietnia 1998 roku w Kronice Tygodnia // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.roztocze.net/miasta/zamosc/rod/>. 2. *Kowalczyk J.* Jan Zamoyski – fundator i mecenas // Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, «Jan Zamoyski wódz-mecenas-polityk 1542-1605». – Т. IV. – Zamość. – 2006/2007. – S. 13. 3. *Franciszek S.* Ibid. 4. *Sobieskie W.* Trybun ludu szlacheckiego // Pisma historyczne. – Warszawa. – 1978. – S. 95. 5. *Hejdensztejna R.* Dzieńje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Ksiąg XII. – Spb., 1857. – S. 215. 6. *Тищик Б. Й.* Польша: історія державності і права (X – початок XXI ст.) – Л.: Світ, 2012. – С. 77. 7. *Камінський С. А.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – К.: Наш час, 2011. – С. 75. 8. *Mowa Jana Zamoyskiego do Henryka Walezego* // *Pliszczynska and Kazimerz Plucinki.* Roczniki Humanistyczne. – Т. XIV. – № III. – Lublin, – 1966. – S. 133. 9. Ibid. – S. 120. 10. Ibid. – S. 131. 11. *Archiwum Jana Zamoyskiego.* – Kraków. – 1948. – S. 247-248. 12. *Камінський С. А.* Зазначена праця. – С. 76. 13. *Gmiterek H.* Początki Akademii Zamojskiej // Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Т. III. – «Jan Zamoyski wódz-mecenas-polityk 1542–1605». – Zamość, 2005. – S. 50. 14. *Тищик Б. Й.* Зазначена праця. – С. 92. 15. *Камінський С. А.* Зазначена праця. – С. 73. 16. Там само. – С. 113. 17. НБУВ ім. В. М. Вернадського. Ін-т рукописів. – Ф. II. – №22642. 18. *Лунев Ю. Ф.* Проблема государственного устройства в Польше после прекращения династии Ягеллонов. // Правоведение. – 2000. – № 4. – С.196–203. 19. *Камінський С. А.* Зазнач. праця. – С. 22.

УДК 342

В. А. СТРИЛЬЧУК,
аспірант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНА ПРИРОДА СТРОКІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У статті досліджується поняття та юридична природа строків у конституційному праві України. В системі юридичних фактів конституційно-правові строки є умовними подіями. Вони можуть виступати як у ролі самостійних юридичних фактів, так і бути складовим елементом конституційного фактичного складу. Автор приходить до висновку, що під строком у конституційному праві розуміється встановлена нормами конституційного права кількість і/або якісно визначена одиниця часу, яка застосовується в механізмі конституційно-правового регулювання, з початком, перебігом і/або закінченням якої настають конституційно значущі юридичні наслідки.

Ключові слова: умовна подія, конституційно-правовий строк, термін, юридичний факт.

Стрильчук В. А. Понятие и юридическая природа сроков в конституционном праве Украины

В статье исследуется понятие и юридическая природа сроков в конституционном праве Украины. В системе юридических фактов конституционно-правовые сроки являются условными событиями. Они могут выступать как в качестве самостоятельных юридических фактов, так и быть составным элементом конституционного фактиче-